

Notitie over ontwikkeling Nederlandse export van goederen –voorjaar 2017¹

Deze notitie gaat in op de ontwikkeling van de Nederlandse goederenuitvoer in 2016. Ook bevat zij de groeiverwachtingen voor de Nederlandse export voor 2017 en 2018.

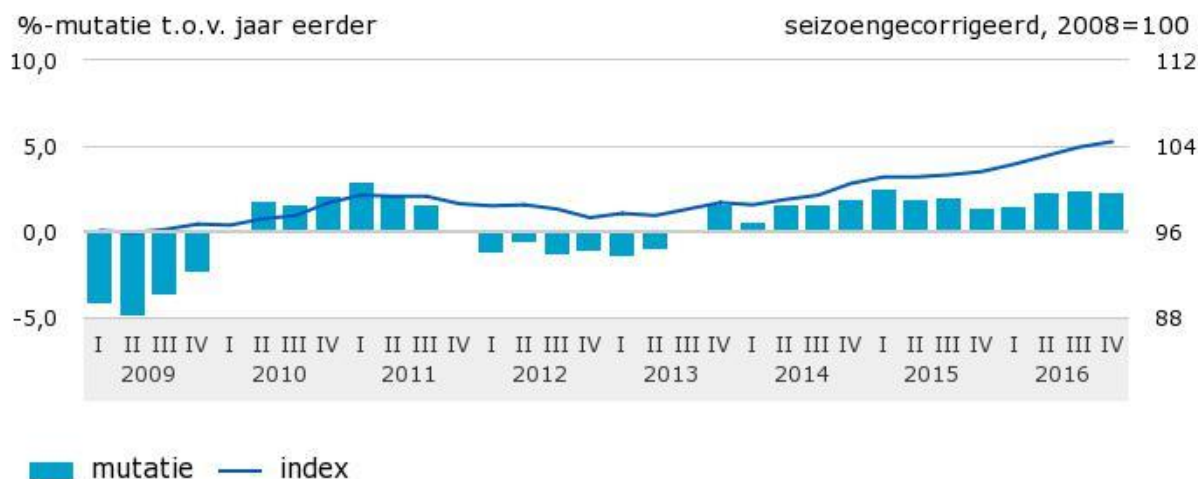
1. Exportrealisaties

Het gaat goed met de Nederlandse economie. Zo groeide het bbp in het vierde kwartaal van 2016 voor het dertiende achtereenvolgende kwartaal (zie figuur 1). Over geheel 2016 kon Nederland daardoor een bbp-groei van 2,1% t.o.v. 2015 boeken. Dit was de hoogste groei sinds 2007. Ook in Europees perspectief presteerde de Nederlandse economie met een groei van 2,1% goed. Zo nam het bbp in de gehele eurozone met 1,7% toe, terwijl de Belgische en Duitse economie met respectievelijk 1,2% en 1,9% aandikten.

De Nederlandse groei werd vorig jaar breed gedragen. Zowel de particuliere consumptie, investeringen als de uitvoer namen toe. Zo groeide volgens het CBS het volume van de uitvoer van goederen en diensten (excl. energie) in 2016 met 3,3%. Wel was dit groeicijfer lager dan in 2014 en 2015; toen groeide het exportvolume met respectievelijk 5,0% en 4,5,0%.

Figuur 1 – Ontwikkeling Nederlandse economie

Bruto binnenlands product (bbp)

Bron: CBS, 2017.

¹ Deze notitie is gefinancierd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Kijken we enkel naar de uitvoer van goederen dan blijkt Nederland in 2016 voor 433,5 miljard euro aan goederen te hebben geëxporteerd (zie tabel 1). Daarmee lag de uitvoerwaarde 1,5% hoger dan in 2015. Dit groeicijfer kunnen we overigens niet goed met de eerder genoemde volumegroei van de totale uitvoer van goederen en diensten vergelijken. Dit komt doordat beide CBS-cijfers uit verschillende bronstatistieken stammen.

Hoewel de totale waarde van de goederenuitvoer met 1,5% steeg, liep de ontwikkeling naar de vele exportmarkten uiteen (zie tabel 1). Zo groeide de afzet in Europa (+1,2%), Azië (+8,3%), Noord- en Zuid-Amerika (0,5%) en Oceanië (+6,3%, met name Australië en Nieuw-Zeeland), terwijl de exportwaarde naar Afrika (-15,2%) daalde.

Waardedaling export fossiele brandstoffen drukt totale uitvoergroei

Een flinke component van de goederenexport betreft de uitvoer van fossiele brandstoffen (olie, gas, kolen, geraffineerde producten als benzine en kerosine) met een aandeel van 11,6% in de goederenuitvoer. Doordat met name de olieprijs ook het afgelopen jaar stevig schommelde, vertekent dit het beeld van de onderliggende ontwikkeling van de hoofdmoot van onze goederenexport. Exclusief fossiele brandstoffen steeg de Nederlandse uitvoer van goederen in 2016 met 3,4% in waarde (t.o.v. 2015). Exclusief fossiele brandstoffen liet de goederenuitvoer naar Europa een hogere stijging zien (+3,6% i.p.v. +1,2%, zie tabel 1), terwijl de uitvoerwaarde naar Amerika juist licht afnam (i.p.v. daalde). Ook was de exportafname naar Afrika geringer, terwijl naar Azië en Oceanië sprake was van een iets lagere uitvoergroei.

Tabel 1 – Ontwikkeling Nederlandse goederenuitvoer naar continent (bedragen x 1.000 euro, tenzij anders aangegeven)

	2013	2014	2015	2016	%-mutatie 2016 t.o.v. 2015	%-mutatie exclusief fossiele brandstoffen
<i>Totale waarde goederenexport</i>	433.106.011	433.405.454	427.265.566	433.546.255	1,5	3,4
Totaal Europa	342.811.039	341.421.732	331.590.625	335.729.786	1,2	3,6
Totaal Afrika	14.507.230	14.248.676	14.185.293	12.026.763	-15,2	-9,3
Totaal Amerika	29.217.756	31.404.004	31.211.226	31.371.251	0,5	-0,2
Totaal Azië	43.926.072	43.764.834	47.588.890	51.558.161	8,3	7,3
Totaal Oceanië	2.643.914	2.566.207	2.689.532	2.860.295	6,3	5,9

Bron: CBS, 2017 en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2017.

Onderliggend uiteenlopend beeld

Indien we een slag dieper kijken - naar de goederenuitvoer per land -, kunnen we vaststellen, dat ook daar veelal sprake was van een uiteenlopende ontwikkeling: krimp- en groeimarkten lagen

geregeld naast elkaar. In voorgaande jaren was dat niet anders. Tabel 2 en tabel A in de bijlagen illustreren de uiteenlopende ontwikkeling voor de meeste Nederlandse exportmarkten².

Export naar Canada en Cuba stijgt, terwijl uitvoer naar VS en Suriname terugloopt

De waarde van de Nederlandse goederenexport naar Noord- en Zuid-Amerika steeg vorig jaar met per saldo 0,5% tot 31,4 miljard euro. Daarbij kochten Canadezen voor 2,8% meer aan Nederlandse goederen, terwijl de goederenexport naar de VS met 1,4% in waarde daalde tot 17,8 miljard euro. Verder namen Brazilianen, ondanks de recessie in hun land, voor 14,2% meer aan Nederlandse goederen af. De uitvoer naar de tweede markt in Latijns-Amerika, Mexico, daalde daarentegen met bijna 17% in waarde. De nummer drie van de regio, Argentinië, liet juist een flink stijging zien: de Nederlandse exportwaarde groeide met 7,2% in 2016 (t.o.v. 2015). Hetzelfde gold voor de uitvoer naar het economisch sterke Chili (+20,6%), terwijl bij Colombia sprake was van een afname met 22,3%. Ook daalde de goederenexport naar Curaçao (-4,9%), Panama (-3,3%), Suriname (-32,3%) en het in zwaar economisch weer verkerende Venezuela (-66,6%). Daarentegen steeg onze goederenexport naar Cuba met 5,4% tot bijna 158 miljoen euro.

Kader 1 - Eenmalige grote orders resulteren vaak in grote schommelingen

Exportcijfers kunnen flinke opwaartse en neerwaartse schommelingen laten zien in vergelijking met eerdere maanden én in vergelijking met eerdere jaren. Met name bij kleinere exportmarkten is dit geregeld het geval. Vooral eenmalige grote orders kunnen in grote uitslagen resulteren. Tevens kan de kalenderval van bepaalde feestdagen er voor zorgen dat bepaalde orders net in een andere maand (en zelfs jaar) vallen, bijvoorbeeld als de goederen lang onderweg zijn (een containerschip is ongeveer een maand onderweg van Rotterdam naar Shanghai)³.

Zowel bij de goederen- als bij de dienstuitvoer zijn maand-op-maandschommelingen (en bij relatief kleinere afzetmarkten ook jaar-op-jaarschommelingen) vaak te zien. Door exportcijfers over een langere periode te nemen wordt dit ondervangen. Langere cijferreeksen over verschillende jaren geven veelal een meer zeggend beeld van de ontwikkeling (trend) op een specifieke afzetmarkt.

Europese groeiers en dalers

De waarde van onze goederenexport naar de derde Nederlandse exportmarkt, het Verenigd Koninkrijk, steeg in 2016 met 3,4% (t.o.v. 2015). De vierde afzetmarkt, Frankrijk, noteerde een plus van 4,1%, terwijl naar Italië voor 2,1% meer aan goederen ging. Spanje noteerde een plus van 3,7%, Polen van 4,1% en de uitvoer naar Zweden pluste 11,4% in waarde. Ook de Baltische Staten lieten een fraaie toename zien: de uitvoer naar Litouwen steeg 8,4%, die naar Estland groeide 10,3% en de uitvoerwaarde naar Letland lag in 2016 9,8% hoger dan in 2015. Ook was er

² Deze ranglijst is gerangschikt naar de omvang van de goederenexport in euro's. Een andere manier om exportmarkten te rangschikken is te kijken naar de toegevoegde waarde van de betreffende uitvoer voor de Nederlandse economie (dus wat verdienen precies we aan een euro aan geëxporteerde goederen). Zie bijvoorbeeld <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/internationale-handel/publicaties/publicaties/archief/2015/2015-internationaliseringsmonitor-kwi-2015-pub.htm>. Het CBS heeft overigens geen data van de volume-ontwikkeling van de uitvoer naar individuele landen.

³ Ook valutaschommelingen kunnen tot forse sprongen in uitvoercijfers (gemeten in euro's) leiden. Met name bij grondstoffen die op de wereldmarkten in een andere valuta dan de euro worden verhandeld (als olie, koper en tarwe), is dit een vaak voorkomend verschijnsel.

een bescheiden groei in Tsjechië (+0,4%), terwijl Zwitserland het beter deed met waardeinstijging van 3,0%. Ook groeide de export naar Denemarken (+1,1%), Oostenrijk (+4,0%) en Hongarije (+3,8%). Onze grootste exportmarkten voor goederen, Duitsland en België, lieten echter een afzettaling zien van respectievelijk 1,0% en 1,9%. Exclusief de uitvoer van fossiele brandstoffen groeide de uitvoer naar Duitsland echter met 4,0% en naar België met 2,9%.

Opvallend was de uitvoergroei van 4,0% naar het in recessie verkerende Rusland. Ook de uitvoer naar Oekraïne groeide (met 17,9%), terwijl de goederenexport naar Finland met 3,7% en naar Turkije met 1,3% terugliep.

Tabel 2 – Ontwikkeling Nederlandse goederenexport naar exportmarkttop-20 (bedragen x 1.000 euro, tenzij anders aangegeven)

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
1	Duitsland	106.928.238	104.470.896	99.222.241	98.263.692	-1,0
2	België	47.831.139	47.512.467	44.584.609	43.729.507	-1,9
3	Verenigd Koninkrijk	36.535.293	36.751.455	38.109.141	39.387.525	3,4
4	Frankrijk	35.937.037	35.494.085	34.418.403	35.824.513	4,1
5	Italië	19.788.533	18.727.331	17.695.033	18.067.914	2,1
6	Verenigde Staten	16.894.833	18.979.889	18.078.274	17.824.436	-1,4
7	Spanje	11.220.385	11.988.523	12.387.415	12.842.454	3,7
8	Polen	9.190.759	9.622.357	10.231.584	10.651.240	4,1
9	China	7.711.271	7.920.224	8.545.106	9.887.725	15,7
10	Zweden	7.563.815	7.793.778	7.822.877	8.715.614	11,4
11	Tsjechië	6.014.832	6.543.745	6.762.601	6.792.939	0,4
12	Zwitserland	5.614.896	5.549.159	5.718.545	5.887.395	3,0
13	Denemarken	5.455.419	5.538.048	5.790.097	5.852.208	1,1
14	Turkije	4.820.186	5.067.135	5.443.748	5.373.018	-1,3
15	Oostenrijk	4.947.622	5.104.451	4.992.525	5.191.525	4,0
16	Singapore	3.751.321	3.495.963	3.997.864	4.873.328	21,9
17	Russische Federatie	6.827.905	6.288.751	4.289.865	4.463.395	4,0
18	Finland	4.135.984	4.414.621	4.367.338	4.205.437	-3,7
19	Zuid-Korea	3.512.597	3.749.135	4.209.206	4.184.142	-0,6
20	Noorwegen	3.731.813	3.764.072	3.817.123	4.025.831	5,5

Bron: CBS, 2017 en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2017.

Azië blijft fors groeiende Nederlandse afzetregio

Na Europa is Azië de grootste exportbestemming. Aldaar verkochten Nederlandse ondernemingen vorig jaar voor bijna 52 miljard meer aan goederen; 7,3% meer dan in 2015. China - de

belangrijkste Nederlandse exportmarkt in Azië – kocht in 2016 voor bijna 10 miljard euro aan Nederlandse goederen: 15,7% meer dan in 2015. Naar de tweede afzetmarkt in de regio - Singapore – ging 21,9% meer en de afzet op de derde Aziatische exportmarkt, Zuid-Korea, daalde licht met 0,6%. Taiwan – de vierde markt – pluste 35,3%, terwijl Japan als de vijfde Aziatische exportbestemming 3,9% minder afnam. Opvallend was de uitvoerdaling met 5,5% naar India met zijn nog altijd stevig expanderende economie. Naar Maleisië groeide de Nederlandse goederenuitvoer met 7,0%, naar Thailand met 1,9% en Indonesië met 35,9%. Ook naar de Filipijnen steeg de export (+1,9%), Vietnam nam 5,3% meer af, terwijl de uitvoer naar Sri Lanka in 2016 met 1,6% in waarde daalde t.o.v. 2015.

Kader 2 – Uitvoerontwikkeling naar type exportproduct

Achter de bescheiden stijging van de uitvoerwaarde van 1,5% in 2016 gaat een uiteenlopende ontwikkeling van de afzonderlijke uitvoercategorieën schuil (zie tabel 3). Zo steeg de grootste uitvoercategorie – machines en vervoermaterieel (bijna 30% van de totale goederenuitvoer) - met 4,6% in waarde (t.o.v. 2015).

Daartegenover staat de vermindering van de uitvoerwaarde van fossiele brandstoffen (11,6% van de totale goederenuitvoer) met 11,4%. Zonder deze uitvoercategorie steeg de Nederlandse exportwaarde van goederen met 3,4%. Tot slot steeg vorig jaar de uitvoerwaarde van fabricaten, voeding en grondstoffen, terwijl de exportwaarde van chemische producten en daalde.

Tabel 3 – Ontwikkeling Nederlandse goederenuitvoer naar type exportproduct (bedragen x 1.000 euro, tenzij anders aangegeven)

	2013	2014	2015	2016	%-mutatie 2016 t.o.v. 2015
<i>Totaal waarde Nederlandse goederenexport</i>	433.106.011	433.405.454	427.265.566	433.546.255	1,5
-Voeding en levende dieren	53.871.359	55.973.638	56.615.450	58.706.035	3,7
-Dranken en tabak	7.287.299	6.494.476	6.067.044	7.075.731	16,6
-Grondstoffen	19.817.660	20.078.925	19.729.024	19.945.794	1,1
-Minerale brandstoffen	85.710.889	73.301.857	56.960.937	50.460.670	-11,4
-Dierlijke en plantaardige oliën	4.249.141	3.573.479	3.465.313	3.816.193	10,1
-Chemische producten	74.844.564	76.028.491	79.119.739	78.265.534	-1,1
-Fabricaten	35.207.004	37.729.559	37.221.114	38.308.371	2,9
-Machines en vervoermaterieel	109.012.578	115.213.105	119.781.081	125.261.111	4,6
-Diverse gefabriceerde goederen	40.588.693	42.892.897	45.802.669	49.066.831	7,1
-Niet afzonderlijk genoemde goederen	2.516.825	2.119.027	2.503.196	2.639.983	5,5

Bron: CBS, 2017 en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2017.

Gemengd beeld in Midden-Oosten en Afrika

De Nederlandse uitvoerontwikkeling naar het Midden-Oosten bood vorig jaar een gemixt beeld.

Opvallende maar tegelijkertijd niet onverwachte⁴ stijger was Iran met een groei van de exportwaarde van 54,3% tot 0,7 miljard euro. Verrassend was de uitvoergroei naar het door burgeroorlog geteisterde Syrië (+29,6%). Verder lag de exportwaarde naar Israël in 2016 37,1% hoger. Ook de uitvoer naar Libanon (+8,5%), Irak (+19,7%) en de VAE (+0,6%) groeide, terwijl de Nederlandse uitvoerwaarde naar Jordanië (-4,8%), Koeweit (-12,8%), Oman (-2,0%) en Saoedi-Arabië (-16,7%) juist daalde.

De goederenexport naar de grootste Afrikaanse afzetmarkt, Nigeria, verminderde met 20,9% in waarde. Ook de afzet naar de tweede en derde exportmarkt op het Afrikaanse continent, Zuid-Afrika en Egypte, kromp met respectievelijk 7,0% en 3,2%. Voorts daalde de export naar Algerije (-23,6%), Angola (-31,0%), Ghana (-44,9%), Ivoorkust (-26,0%), Kenia (-38,8%), Senegal (-7,9%) en Togo (-22,4%). Uitvoergroei was er ook, zoals naar Ethiopië (+47,9%), Guinee (+10,9%), Mali (+23,5%), Marokko (+20,1%), Tunesië (+6,8%).

Kader 3 – CBS: nauwe economische banden tussen Nederland en Verenigd Koninkrijk

Het CBS zoemt in zijn recent uitgebrachte Internationaliseringsmonitor in op onze nauwe banden met de Britten (zie <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2017/09/internationaliseringsmonitor-2017-eerste-kwartaal>).

Hoofdpunten hieruit zijn:

- Anders dan veel economen en politici hadden gedacht, was de Britse economische groei in de tweede helft van 2016, dus na de keuze voor een Brexit, sterker dan in de eerste helft. Over heel 2016 kwam de Britse economische groei uit op 2,0%, tegenover 1,7% voor de eurozone.
- Met ruim 9% van onze goederenexport en 11% van de dienstenexport in 2016 was het VK één van onze belangrijkste handelspartners.
- Belangrijke Nederlandse exportproducten zijn agrarische producten als sierteelt, groenten en vlees en tevens (vracht-)wagens en aardolieproducten.
- Nederland verdiende in 2015 circa 21 miljard euro aan de export van diensten en goederen naar het VK, wat neerkomt op 3% van ons bbp.
- Veruit de belangrijkste regio van het VK voor de goederenhandel met Nederland is het zuidoosten van Engeland. De handel met Schotland, Wales en Noord-Ierland is klein in omvang vergeleken met Engeland.
- Ruim 15 duizend Nederlandse bedrijven exporteren goederen naar het Verenigd Koninkrijk en bijna 9 duizend bedrijven verkopen diensten aan de Britten.
- In Nederland zijn ongeveer 1.200 bedrijven in Engelse handen. Omgekeerd kent het Britse bedrijfsleven circa 1.300 bedrijven waarvan het uiteindelijke zeggenschap in Nederland ligt.
- In 2014 telde Nederland 9.100 ondernemers met een Engelse migratieachtergrond. Britse ondernemers presteerden vooral goed in de sector financiële diensten en onroerend goed.
- In 2015 bezochten ongeveer 2 miljoen Britten ons land en overnachtten daarbij gemiddeld 2,8 dagen. Gemiddeld gaven ze 240 euro per dag in Nederland uit.
- Nederlandse ondernemingen hadden eind 2015 ter waarde van 135 miljard euro aan directe investeringen uitstaan in het VK (FDI, exclusief BFI's). Daarmee was het VK de grootste Nederlandse bestemming van

⁴ Niet onverwacht, omdat afgelopen jaar de internationale sancties tegen Iran zijn verlicht.

FDI; 13,3% van de totale Nederlandse FDI was in Groot-Brittannië geïnvesteerd.

2. Exportverwachtingen

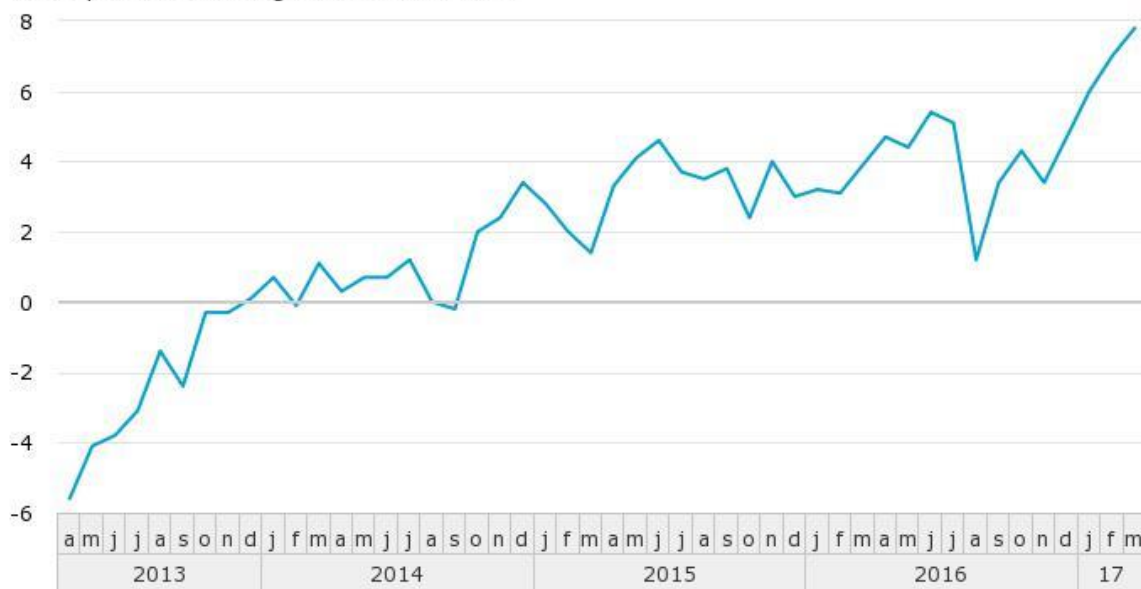
A. Vertrouwensindicatoren

Vooruitlopende indicatoren schetsen een positief beeld over de ontwikkeling van de Nederlandse economie en de exportontwikkeling. Zo lag het vertrouwen van producenten in de industrie – een belangrijke exportsector - in maart op het hoogste niveau in negen jaar (zie figuur 3). Ook de CBS-exportradar over maart 2017 duidt op gunstige exportomstandigheden (zie <http://www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/dossiers/conjunctuur/cijfers/radars/exportradar.htm>). Verder wijst de NEVI-index, die de bedrijvigheid in de industrie weerspiegelt, met een cijfer van 57,8 in maart op stevige productiegroei⁵. Tot slot duidt de DNB-conjunctuurindicator die loopt tot en met juni 2017, op een verdere verbetering van de economische activiteiten in Nederland (zie <http://www.dnb.nl/onderzoek-2/dnb238497.jsp>).

Figuur 3 – Producentenvertrouwen op hoogste niveau sinds 2007

Producentenvertrouwen industrie, (seizoengecorrigeerd)

saldo positieve en negatieve antwoorden

Bron: CBS, 2017.

⁵ Een stand boven 50 wijst op groei, terwijl een stand onder 50 krimp impliceert.

B. Groeiramingen voor 2017

Het CPB is in de vorige maand gepubliceerde *Centraal Economisch Plan 2017* positief gestemd over de groei van de Nederlandse economie die dit en volgend jaar "stevig doorzet" (zie bijlage D voor de hoofdlijnen van het CEP 2017). De verwachte economische groei wordt breed gedragen, vooral dankzij de toename van de particuliere consumptie en export.

Het groeitempo van de totale Nederlandse uitvoer is vergelijkbaar met dat in voorgaande jaren: het CPB voorziet voor 2017 en 2018 een volumegroei van de export van goederen en diensten met respectievelijk 3,5% en 3,9% (zie tabel 4), tegenover een volumestijging met 3,7% in 2016.

Onderliggend is het beeld positiever voor de binnenlands geproduceerde exportgoederen ('Made in Holland')⁶: zowel in 2017 als in 2018 ligt het verwachte groeitempo van respectievelijk 3,5% en 3,7% aanmerkelijk hoger dan het langjarige groeigemiddelde van 2,4%. Voor de dienstenuitvoer is het beeld juist omgekeerd: het door het CPB geraamde groeitempo ligt zowel dit jaar (met 1,2%) als volgend jaar (met 2,3%) lager dan het langjarige groeigemiddelde van 4,4%. Bovendien vertraagt de uitvoergroei van diensten dit jaar (zie tabel 4). In 2018 trekt de uitvoergroei weer iets aan.

Tot slot groeit de wederuitvoer weliswaar flink, maar de door het CPB verwachte stijging ligt zowel in 2017 als in 2018 onder het langjarige gemiddelde (van 8,1%, zie tabel 4).

Tabel 4 - CPB-ramingen (%-volumemutaties t.o.v. het voorgaande jaar)

	Gemiddelde jaarmutatie 1996-2015	2015	2016	2017	2018
Nederlands bbp	1,9	2,0	2,1	2,1	1,8
Relevante wereldhandel	4,9	3,9	2,7	3,0	3,6
Totale uitvoer van goederen & diensten (incl. energie)		5,0	3,7	3,5	3,9
- Wederuitvoer	8,1	4,4	4,9	5,1	5,3
- Uitvoer van binnenlands geproduceerde goederen	2,4	2,7	3,4	3,5	3,7
- Uitvoer diensten	4,9	10,4	2,3	1,4	2,3

Bron: CPB, 2017 en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2017.

Opkomende markten en Oost-Europa bieden volop exportkansen

Hoewel de (macro-)exportramingen positief zijn, lopen de kansen voor exporterend Nederland volgens ramingen van het CPB, EIU, IMF en Europese Commissie per regio en land uiteen (zie tabel B in de bijlagen). Zo is in diverse veelal opkomende markten sprake van een fraai en soms

⁶ Hiervan is de toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie – dus de bbp-bijdrage – aanmerkelijk hoger dan de toegevoegde waarde van wederuitvoer en doorvoer.

toenemend groeitempo, zoals in Chili, Colombia, Indonesië, Pakistan, Peru, Filipijnen, Thailand en Vietnam. Verder laten Argentinië, Brazilië en Rusland naar verwachting in 2017 de recessie achter zich, terwijl de Indiase en Iraanse economie volgens EIU krachtig doorgroeien.

Ook voor diverse ontwikkelde markten zijn de economische vooruitzichten goed, zoals voor Australië, Canada, Nieuw Zeeland, de VS en Spanje. Verder lijken in Oost-Europa opnieuw mooie exportkansen te liggen in de Baltische Staten, Bulgarije, Hongarije, Kroatië, Polen, Roemenië, Slovenië, Slowakije en Tsjechië. Ook Zweden en Ierland steken positief af. Verder is er sprake van redelijke groei in België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk en Oostenrijk. De Italiaanse economie groeit eveneens, maar het groeitempo is gematigder dan in andere EU-Lidstaten, zoals al jaren het geval is. Tot slot is het verenigd Koninkrijk een positieve verrassing voor exporteurs: eerdere prognoses voor de Britse economie duiden nog op een recessie voor 2017 (als gevolg van de Brexit). Recente ramingen van het IMF en de Europese Commissie laten echter voor 2017 en 2018 een flinke groei zien van de Engelse economie.

Exportkansen omgeven met risico's

De risico's en onzekerheden rondom de ramingen voor de Nederlandse economie zijn ook deze keer groot. Zij liggen vooral in het internationale beeld. Het CPB noemt de beleidsonzekerheid van de nieuwe Amerikaanse regering, de verkiezingen in Duitsland en met name Frankrijk en de Brexit-onderhandelingen. Ook wijst het CPB op "sluimerende risico's in de eurozone die vrij snel acuut kunnen worden bij onverwachte tegenvallers", zoals problemen in de Europese bankensector (te veel 'slechte' leningen op de balansen) en het Griekse hulpprogramma.

Niches en do's en don'ts zijn van groot belang

Belangrijk is te beseffen dat op krimpemde afzetmarkten toch ruimte kan zijn voor afzetgroei voor Nederlandse exporteurs. Andersom geldt hetzelfde. Op exportmarkten die fors groeien, kan de afzet van bepaalde Nederlandse goederen toch teruglopen. Het hangt sterk af van de sector waarin een Nederlandse exporteur actief is. Daarbij komt dat de feitelijk afzetontwikkeling ook weer afhangt van de individuele concurrentiepositie van Nederlandse exporteurs. Daarbij kan worden gedacht aan zijn prijs/kwaliteitverhouding en het al dan niet goed kennen van de *do's* en *don'ts* van het lokale zakendoen. Ben Mandemakers (nr. 31 in Quote 500 over 2015) zegt over ondernemen op de Duitse markt: "Ik ging daar [in Duitsland] heel enthousiast te keer, op onze manier. Maar na zes maanden dacht ik: we doen het niet goed. Wanneer ik nu de grens over ben, dwing ik mezelf een halve Duitser te zijn. We moeten het op hún manier doen" (*Quote*, nummer 375, voorjaar 2016).

Voor het schrijven van deze notitie is gebruik gemaakt van een groot aantal openbare, betrouwbare en gerenommeerde bronnen, zoals het CBS, CPB, EIU, *the Economist*, IMD, het *FD*, *de Volkskrant* en WEF. De auteur heeft alle mogelijke zorg betracht om er voor te zorgen dat ten tijde van publicatie de gegeven informatie niet onjuist of misleidend is. De auteur kan echter geen garantie geven dat de door hem gebruikte informatie accuraat of compleet is.

Opmerkingen, suggesties ter verbetering en andere vormen van *feedback* zijn zeer welkom. Hetzelfde geldt voor uw eventuele (ook aanvullende) vragen. Deze kunt u sturen aan ron.hogenboom@rvo.nl.

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Directie KAI/Unit Omgevingskennis/drs. R.J. (Ron) Hogenboom (ron.hogenboom@rvo.nl)

Den Haag, voorjaar 2017

Bijlagen

Tabel A – Ontwikkeling Nederlandse goederenuitvoer naar belangrijkste exportmarkt (bedragen x 1.000 euro, tenzij anders aangegeven)

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
1	Duitsland	106.928.238	104.470.896	99.222.241	98.263.692	-1,0
2	België	47.831.139	47.512.467	44.584.609	43.729.507	-1,9
3	Verenigd Koninkrijk	36.535.293	36.751.455	38.109.141	39.387.525	3,4
4	Frankrijk	35.937.037	35.494.085	34.418.403	35.824.513	4,1
5	Italië	19.788.533	18.727.331	17.695.033	18.067.914	2,1
6	Verenigde Staten	16.894.833	18.979.889	18.078.274	17.824.436	-1,4
7	Spanje	11.220.385	11.988.523	12.387.415	12.842.454	3,7
8	Polen	9.190.759	9.622.357	10.231.584	10.651.240	4,1
9	China	7.711.271	7.920.224	8.545.106	9.887.725	15,7
10	Zweden	7.563.815	7.793.778	7.822.877	8.715.614	11,4
11	Tsjechië	6.014.832	6.543.745	6.762.601	6.792.939	0,4
12	Zwitserland	5.614.896	5.549.159	5.718.545	5.887.395	3,0
13	Denemarken	5.455.419	5.538.048	5.790.097	5.852.208	1,1
14	Turkije	4.820.186	5.067.135	5.443.748	5.373.018	-1,3
15	Oostenrijk	4.947.622	5.104.451	4.992.525	5.191.525	4,0
16	Singapore	3.751.321	3.495.963	3.997.864	4.873.328	21,9
17	Russische Federatie	6.827.905	6.288.751	4.289.865	4.463.395	4,0
18	Finland	4.135.984	4.414.621	4.367.338	4.205.437	-3,7
19	Zuid-Korea	3.512.597	3.749.135	4.209.206	4.184.142	-0,6
20	Noorwegen	3.731.813	3.764.072	3.817.123	4.025.831	5,5
21	Taiwan	3.584.585	2.493.170	2.782.874	3.764.082	35,3
22	Ierland	3.358.592	3.787.907	3.466.477	3.438.827	-0,8
23	Japan	3.178.451	3.320.386	3.487.718	3.350.787	-3,9
24	Brazilië	2.193.075	2.816.764	2.919.959	3.335.532	14,2
25	Hongarije	2.545.649	2.809.598	3.176.512	3.296.396	3,8
26	Canada	2.622.792	2.550.763	3.005.507	3.088.160	2,8
27	Verenigde Arabische Emiraten	2.372.169	2.794.280	2.961.276	2.978.670	0,6
28	Portugal	2.539.284	2.670.885	2.582.926	2.624.685	1,6
29	Roemenië	1.775.189	1.883.342	2.072.966	2.446.963	18,0

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
30	Australië	2.229.420	2.180.993	2.260.828	2.368.711	4,8
31	Nigeria	2.699.850	2.634.541	2.943.841	2.329.198	-20,9
32	Saoedi-Arabië	2.264.659	2.515.957	2.725.136	2.270.383	-16,7
33	Israël	1.406.851	1.252.637	1.603.602	2.198.120	37,1
34	Griekenland	2.160.893	2.267.248	2.124.480	2.175.108	2,4
35	Hongkong	1.890.037	2.206.007	2.252.729	2.145.275	-4,8
36	Mexico	2.704.114	2.696.934	2.403.098	1.996.829	-16,9
37	Zuid-Afrika	1.961.041	1.770.293	2.111.959	1.965.106	-7,0
38	India	1.633.404	1.856.903	1.926.813	1.820.561	-5,5
39	Slowakije	1.419.909	1.505.845	1.404.159	1.492.056	6,3
40	Egypte	1.257.047	1.465.246	1.420.692	1.375.833	-3,2
41	Maleisië	835.029	929.176	1.121.247	1.199.834	7,0
42	Thailand	916.891	932.514	1.068.450	1.088.644	1,9
43	Marokko	676.835	806.924	865.014	1.038.694	20,1
44	Luxemburg	978.350	1.088.854	1.050.247	1.020.860	-2,8
45	Indonesië	800.554	682.538	725.963	986.439	35,9
46	Bulgarije	694.010	801.018	924.489	959.006	3,7
47	Litouwen	796.061	732.696	819.827	888.783	8,4
48	Algerije	1147.475	1.001.288	1120.154	855.914	-23,6
49	Vietnam	566.507	541.361	806.414	849.006	5,3
50	Slovenië	687.273	751.531	684.448	805.374	17,7
51	Togo	712.323	922.489	1026.934	796.549	-22,4
52	Estland	773.386	835.695	722.293	796.452	10,3
53	Caymaneilanden	249.559	123.314	173.102	772.246	346,1
54	Oekraïne	1195.298	775.766	641.606	756.646	17,9
55	Argentinië	1018.626	851.415	682.481	731.923	7,2
56	Iran (Islamitische Republiek)	257.927	375.646	455.966	703.563	54,3
57	Chili	496.076	449.394	502.823	606.445	20,6
58	IJsland	295.797	381.888	453.891	566.384	24,8
59	Kroatië	403.876	456.135	546.488	555.100	1,6
60	Pakistan	312.095	368.021	377.248	548.172	45,3
61	Koeweit	485.784	440.651	626.670	546.459	-12,8

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
62	Filipijnen	370.991	427.868	457.173	538.872	17,9
63	Letland	527.561	408.508	482.156	529.494	9,8
64	Gibraltar	960.149	406.006	473.530	513.704	8,5
65	Ghana	995.304	1.199.538	803.738	443.213	-44,9
66	Colombia	461.391	454.418	548.666	426.409	-22,3
67	Nieuw-Zeeland	307.117	317.837	366.165	422.775	15,5
68	Qatar	377.917	383.766	440.497	410.638	-6,8
69	Servië	330.953	378.638	419.507	397.534	-5,2
70	Kazachstan	438.965	407.885	385.441	376.884	-2,2
71	Oman	316.394	317.400	354.423	347.367	-2,0
72	Irak	344.662	385.558	288.852	345.696	19,7
73	Guinee	585.800	491.477	304.307	337.457	10,9
74	Libanon	449.896	332.292	310.830	337.151	8,5
75	Cyprus	451.207	504.931	337.045	322.066	-4,4
76	Senegal	670.512	650.326	339.822	312.908	-7,9
77	Peru	171.849	247.184	274.262	304.706	11,1
78	Malta	233.450	259.720	309.287	294.315	-4,8
79	Jordanië	266.841	324.473	347.694	293.185	-15,7
80	Tunesië	265.772	267.885	273.164	291.781	6,8
81	Ecuador	186.271	222.936	375.106	285.364	-23,9
82	Kenia	228.368	185.977	288.521	252.260	-12,6
83	Curaçao	157.501	163.763	216.167	205.672	-4,9
84	Wit-Rusland	357.687	303.070	209.090	198.560	-5,0
85	Bangladesh	153.297	151.997	184.479	196.433	6,5
86	Ivoorkust	195.464	201.649	221.210	163.687	-26,0
87	Angola	361.418	343.995	234.570	161.859	-31,0
88	Libië (Arabische Republiek)	474.817	247.641	195.418	157.711	-19,3
89	Cuba	104.725	107.102	149.439	157.582	5,4
90	Bahrein	132.806	147.404	152.087	156.912	3,2
91	Panama	98.869	107.483	162.021	156.615	-3,3
92	Bosnië-Herzegovina	110.805	129.998	143.252	155.001	8,2
93	Venezuela	441.953	407.777	436.130	145.812	-66,6

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
94	Suriname	212.764	206.432	20.995	141.817	-32,3
95	Dominicaanse Republiek	95.046	102.410	112.017	136.692	22,0
96	Ethiopië	100.868	85.278	82.736	122.382	47,9
97	Georgië	83.284	103.957	92.279	121.678	31,9
98	Azerbeidzjan	209.433	283.796	179.374	119.284	-33,5
99	Kameroen	108.497	135.377	114.969	118.461	3,0
100	Tanzania (Verenigde Republiek)	134.864	106.437	120.944	113.051	-6,5
101	Sri Lanka	75.510	81783	114.633	112.810	-1,6
102	Macedonië	79.521	83.196	77.066	98.823	28,2
103	Aruba	82.252	86.021	95.996	98.111	2,2
104	Mali	54.765	62.210	76.250	94.176	23,5
105	Uruguay	75.699	91.917	88.443	91.933	3,9
106	Bahama's	38.894	54.574	55.675	91.413	64,2
107	Benin	110.113	140.645	125.131	87.832	-29,8
108	Mauritanië	393.394	266.742	100.585	86.330	-14,2
109	Costa Rica	83.381	68.393	72.673	83.861	15,4
110	Congo (Democratische Republiek)	118.106	116.248	95.356	77.119	-19,1
111	Trinidad en Tobago	59.057	62.819	72.930	76.821	5,3
112	Guatemala	58.819	58.374	70.638	74.041	4,8
113	Congo	106.790	130.231	105.277	67.130	-36,2
114	Moldavië	63.326	64.699	58.231	67.034	15,1
115	Oeganda	53.495	52.011	54.771	64.436	17,6
116	Soedan	83.898	88.774	84.148	64.436	-23,4
117	Bolivia	137.117	81.612	82.639	63.860	-22,7
118	Oezbekistan	62.363	90.993	83.748	63.615	-24,0
119	Paraguay	51.728	59.560	68.570	61.120	-10,9
120	Albanië	43.237	43.866	48.197	55.956	16,1
121	Gabon	189.602	140.914	108.762	55.911	-48,6
122	Caribisch Nederland	43.046	32.479	468.41	53.906	15,1
123	Jemen	95.140	311.486	222.821	51.672	-76,8
124	Mauritius	34.876	31.898	44.203	51.460	16,4
125	Syrië (Arabische Republiek)	42.453	46.976	38.755	50.216	29,6

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
126	Burkina Faso	50.717	53.734	72.280	47.863	-33,8
127	Honduras	36.712	26.092	37.125	45.522	22,6
128	Mozambique	34.542	62.857	35.597	42.790	20,2
129	Sint Maarten	37.211	31.631	43.016	42.506	-1,2
130	Britse Maagdeneilanden	38.012	80.153	23.929	41.806	74,7
131	Zambia	52.459	38.338	40.310	41.372	2,6
132	Turkmenistan	59.770	55.347	65.477	40.965	-37,4
133	Montenegro	40.161	64.443	33.599	40.591	20,8
134	Equatoriaal-Guinee	50.515	61.642	276.898	39.773	-85,6
135	Sierra Leone	44.205	46.904	53.896	35.288	-34,5
136	Djibouti	27.537	27.421	29.335	34.050	16,1
137	Afghanistan	70.928	48.860	42.631	33.368	-21,7
138	Kaapverdië	152.811	49.912	80.892	32.808	-59,4
139	Antigua en Barbuda	3.493	4.226	8.203	32.342	294,3
140	Haiti	36.209	30.135	32.084	32.290	0,6
141	Jamaica	19.182	21.872	26.105	31.226	19,6
142	Gambia	30.704	32.260	41.390	30.009	-27,5
143	Armenië	47.962	37.426	31.195	29.572	-5,2
144	Liberia	33.030	40.079	41.885	28.746	-31,4
145	El Salvador	31.099	27.035	34.095	28.648	-16,0
146	Birma	10.763	18.651	18.910	27.678	46,4
147	Guyana	20.143	21.693	27.367	27.351	-0,1
148	Brunei Darussalam	29.113	17.921	30.497	27.182	-10,9
149	Namibië	36.719	49.359	26.792	27.026	0,9
150	Ceuta	30.979	35.084	29.519	26.794	-9,2
151	Liechtenstein	20.607	22.397	20.439	23.864	16,8
152	Kosovo	37.145	28.231	22.883	23.680	3,5
153	Madagaskar	16.452	24.617	20.515	23.559	14,8
154	Cambodja	11.164	17.507	27.760	22.705	-18,2
155	Gebied onder Palestijnse autoriteit	6.992	15.589	21.100	20.251	-4,0
156	Macau	24.715	21.753	28.155	20.246	-28,1
157	Rwanda	34.258	26.406	23.868	19.433	-18,6

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
158	Seychellen	16.897	15.185	13.949	18.827	35,0
159	San Marino	35.155	31.416	26.138	17.085	-34,6
160	Nepal	12.093	15.187	14.533	17.008	17,0
161	Nicaragua	16.296	10.750	21.331	16.702	-21,7
162	Andorra	16.125	17.987	16.035	15.972	-0,4
163	Mongolië	28.999	13.821	11.444	15.879	38,8
164	Niger	29.697	30.955	30.410	15.334	-49,6
165	Kirgizische Republiek	25.685	20.705	25.941	15.101	-41,8
166	Frans-Polynesië	11.469	13.055	12.927	14.742	14,0
167	Faeröereilanden	16.659	18.887	40.930	14.673	-64,2
168	Tonga	151	147	84	14235	16846,4
169	Maldiven	6234	8858	11450	13902	21,4
170	Zimbabwe	25565	17732	14133	13823	-2,2
171	Nieuw-Caledonië	13965	14884	14033	12859	-8,4
172	Centraal-Afrikaanse Republiek	56045	9065	9834	11661	18,6
173	Barbados	7008	9238	10019	11614	15,9
174	Tsjaad	21670	38410	28855	11449	-60,3
175	Guinee-Bissau	7780	7078	8375	10587	26,4
176	Tadzjikistan	7529	9988	9314	10500	12,7
177	Papoea-Nieuw-Guinea	18005	21992	19492	10389	-46,7
178	Somalië	4437	6897	8622	10249	18,9
179	Melilla	8252	7940	7325	9801	33,8
180	Botswana	8762	11143	11262	9113	-19,1
181	Zuid-Sudan	7323	13701	20829	8806	-57,7
182	Saint Lucia	4057	4507	5330	7951	49,2
183	Belize	8403	7426	8065	7119	-11,7
184	Groenland	5926	4202	5554	7073	27,3
185	Malawi	10314	7564	6834	6847	0,2
186	Burundi	9333	18225	12499	6552	-47,6
187	Fijieilanden	2193	2464	3558	5512	54,9
188	Eritrea	4162	2606	4073	5141	26,2
189	Grenada	2236	3141	3152	4663	47,9

		2013	2014	2015	2016	%- mutatie 2016 t.o.v. 2015
190	Amerikaanse Maagdeneilanden	2.964	23.795	6.969	4.290	-38,4
191	Guam	1.993	3.744	3.684	4.219	14,5
192	Falklandeilanden	127	2.338	1.044	4.035	286,5
193	Bermuda	4.970	4.134	5.161	3.950	-23,5
194	Laos (Democratische Volksrepubliek)	4.713	2.320	3.215	3.723	15,8
195	Swaziland	1.775	4.022	2.399	3.055	27,3
196	Dominica	2.722	3.490	2.996	3.012	0,5
197	Comoren	3.120	3.143	2.635	2.375	-9,9
198	Korea (Democratische Volksrepubliek)	1.172	2.081	2.097	2.120	1,1
199	Saint Vincent en de Grenadines	1.756	1.004	1.292	1.782	37,9
200	Oost-Timor	442	1.863	1.826	1.777	-2,7
201	Sint-Helena	6.807	75	795	1.740	118,9
202	Sao Tomé en Principe	855	1.565	2.288	1.609	-29,7
203	Saint-Pierre en Miquelon	650	465	663	1.422	114,5
204	Turks- en Caicos-eilanden	857	614	1.467	1.354	-7,7
205	Lesotho	757	1.748	1.282	1.213	-5,4
206	Saint-Kitts en Nevis	1.305	563	1.007	875	-13,1
207	Vaticaanstad	39	127	254	852	235,4
208	Salomonseilanden	1.295	773	1.391	723	-48,0
209	Saint Barthelemy	538	598	623	688	10,4
210	Marshalleilanden	50.913	4.418	389	552	41,9
211	Vanuatu	352	140	281	496	76,5
212	Bouveteiland	861	595	274	387	41,2
213	Montserrat	198	213	198	325	64,1
214	Bhutan	387	195	1.183	301	-74,6
215	Samoa	95	80	63	177	181,0
216	Tokelau-eilanden	1.672	281	972	105	-89,2

Bron: CBS, 2017 en Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, 2017.

Tabel B – bbp-groeiramingen voor exportmarkten (%-volumemutatie t.o.v. voorgaand jaar)

	2015	2016	2017	2018
Wereldeconomie	3,2	3,1	3,4	3,6
Ontwikkelde markten	2,1	1,6	1,9	2,0
Eurozone	2,0	1,7	1,6	1,6
Opkomende markten en ontwikkelingslanden	4,1	4,1	4,5	4,8
Algeria	3,9	2,8	1,4	2,3
Argentina	2,4	-1,2	2,8	4,0
Australië	2,5	3,0	2,9	2,8
Oostenrijk	0,8	1,3	1,0	1,2
Azerbeïdjan	1,1	-2,6	0,7	1,9
België	1,4	1,4	1,1	1,4
Brazilië	-3,8	-3,5	0,2	1,5
Bulgarië	3,0	2,8	3,2	3,4
Canada	0,9	1,3	1,9	2,0
Chili	2,3	1,6	2,1	3,3
China	6,9	6,7	6,5	6,0
Colombië	3,1	2,0	2,7	3,3
Czech Republic	4,6	2,4	2,5	2,3
Denemark	1,0	0,9	1,4	1,6
Ecuador	0,3	-2,8	-0,2	2,1
Egypte	4,2	3,0	3,2	3,6
Finland	0,2	0,9	0,9	1,3
Frankrijk	1,2	1,3	1,3	1,6
Duitsland	1,5	1,7	1,5	1,5
Griekenland	-0,3	-0,6	1,5	1,8
Hong Kong	2,4	1,5	1,9	3,5
Hongarije	2,8	1,8	2,4	2,7
India	7,6	6,6	7,2	7,7
Indonesië	4,8	5,2	5,3	5,1
Iran	0,9	4,6	5,4	5,2
Ierland	6,3	2,0	1,9	2,8
Israël	2,5	2,7	3,4	3,8
Italië	0,7	0,9	0,7	0,8
Japan	1,2	0,9	0,8	0,5
Kazachstan	1,0	0,2	1,5	2,7
Maleisië	5,0	4,3	4,5	4,7
Mexico	2,6	2,2	1,7	2,0
Nederland	2,0	2,1	2,1	1,8
Nieuw Zeeland	3,0	3,1	3,1	2,6
Nigeria	2,7	-1,5	0,8	2,3

	2015	2016	2017	2018
Norway	1,6	1,0	1,5	1,7
Pakistan	4,7	5,7	5,1	4,7
Peru	3,2	3,8	4,2	4,8
Philippines	5,9	6,3	6,1	5,5
Poland	3,7	3,1	2,9	3,4
Portugal	1,5	0,9	1,3	1,7
Romania	3,8	4,8	3,4	3,5
Russia	-3,7	-0,6	1,1	1,2
Saudi Arabia	4,1	1,4	0,4	2,3
Singapore	2,0	1,8	2,7	3,2
Slovakia	3,6	3,0	2,7	2,8
South Africa	1,3	0,3	0,8	1,6
South Korea	2,6	3,0	2,6	2,4
Spain	3,2	3,2	2,3	2,1
Sri Lanka	4,8	5,0	5,1	5,4
Sweden	3,9	2,8	2,5	2,4
Switzerland	0,8	1,5	1,5	2,0
Taiwan	0,6	0,6	1,7	2,1
Thailand	2,8	3,0	3,2	3,1
Turkey	4,0	3,1	3,3	3,9
Ukraine	-9,9	0,7	2,6	3,2
United Kingdom	2,2	2,0	1,5	1,4
United States of America	2,6	1,6	2,3	2,5
Venezuela	-5,7	-14,8	-7,8	0,4
Vietnam	6,7	6,0	6,6	6,8

Bron: CPB, 2017; IMF, 2017; EIU, 2016.

Bijlage C – Kerncijfers Nederlandse economie

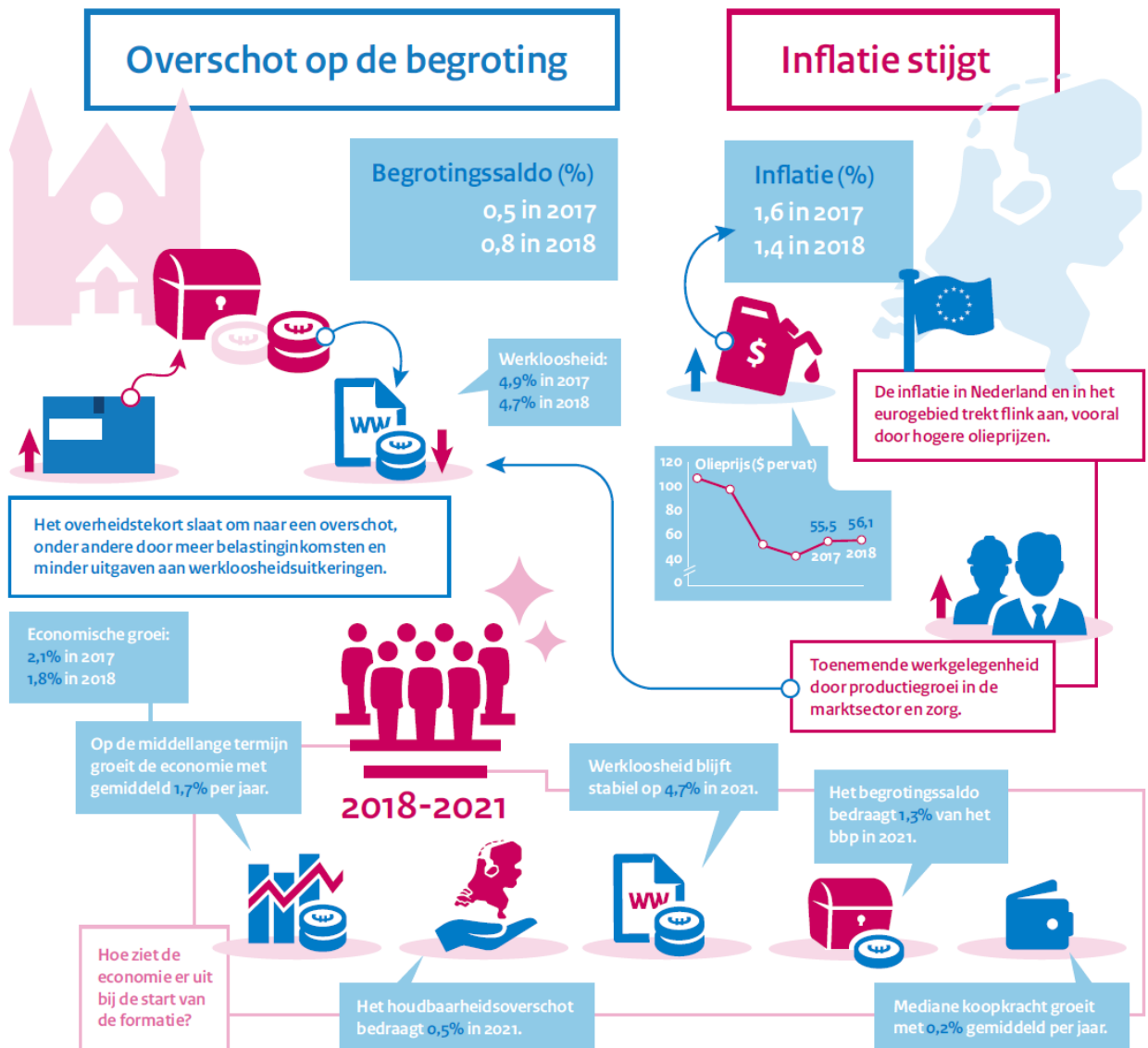
Economische kerncijfers Nederland (cijfers 2015 tenzij anders aangegeven)

Bbp	697 miljard euro of 761 miljard US dollar (2016)
Bbp per hoofd	40.111 euro
Bbp per hoofd	48.422 US dollar (PPP)*
Bbp per hoofd index (EU-28=100)	128 (PPP)*
Deel bbp gegeneerd met internationale handel	circa 33% van totale bbp
Deel bbp gegeneerd met internationale handel	circa 230 miljard euro (2016)
Waarde totale export	563 miljard euro (2016)
-Waarde goederenuitvoer	430 miljard euro (2016)
-Waarde dienstenuitvoer	133 miljard euro (2016)
Waarde inkomende Directe Buitenlandse Investeringen	693 miljard euro (standen, excl. BFI's)
Waarde uitgaande Directe Buitenlandse Investeringen	1.074 miljard euro (standen, excl. BFI's)

*PPP (of gecorrigeerd voor koopkrachtpariteiten) wil zeggen dat het inkomen gecorrigeerd is voor de feitelijke koopkracht van een euro of US dollar. In het ene land kun je voor een US dollar (of euro) meer goederen of diensten kopen dan in een ander land. Ergo, in het ene land kun je van een inkomen van 10.000 US dollar prima rondkomen, terwijl in het andere land dit bedrag amper voldoende is om fatsoenlijke huisvesting voor een half jaar te financieren.

Bronnen: EIU, 2016; CPB, 2017; DNB, 2016; Eurostat, 2017; OECD, 2016.

De belangrijkste conclusies uit het CEP 2017

Deze infographic is gebaseerd op het CEP 2017. Voor de oorspronkelijke tekst, grafieken en de exacte gegevens zie www.cpb.nl

© Centraal Planbureau, Den Haag 2017